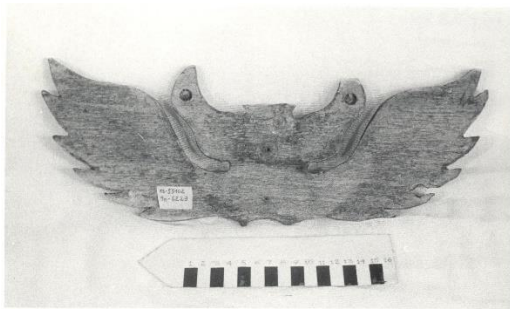

Землеробські сезони і традиційне літочислення. Міфологія літа.

Календарно-обрядовий цикл українців фіксує дати, що відіграють важливу роль для землероба, оскільки відповідає природним закономірності тієї чи іншої пори року. Невипадково знаковими є свята, які знаменують початок і завершення польових робіт, правильне виконання яких моделює параметри майбутнього. У цьому аспекті відзначається свято апостолів *Петра і Павла* (29 червня / 12 липня), яке знаменує початок жнив. На відміну від інших календарних дат свято є парним і нагадує архаїчний близнюковий культ, що надає йому специфічного смислового забарвлення. На відміну від тієї категорії міфів, де один з близнюків деміург, а його двійник виконує функцію антиподу, міфологічна пара «Петро-Павло» є іншою. Відповідна ситуація властива землеробським культам, де подвійність позначає не домінування одного над іншим, що передбачає протиставлення (як форми взаємовиключення, а відтак знищення), але презентує інший принцип, що базується на ідеї подвійного посилення і дублювання. Близнюковий принцип як засіб продуктивного збільшення візуалізується і вербалізується землеробською культурою, фіксуючись у монументальному, декоративно-прикладному мистецтві (мал. 1, 2), а також мовних компонентах.

Мал. 1. Елемент віконниці. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. Фото автора.

Мал. 2. Віконниця. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. Фото автора.

У плані лінгвістики відомою є архаїчна форма двоїни, що позначає лише подвоєні смислові категорії, апріорне існування яких є очевидним. Наприклад: близнюки, подружжя, очі, вуха, губи, руки, ноги, груди. За логікою жанру подвійні об'єкти є різними, однак функціонально є однаковими – очі бачать, вуха чують, подружжя народжує дітей, близнюки є однаковими тощо. Аналогічні семантику переймає міфологічна двоїна «Петро-Павло», оскільки вони є «братами по вірі» і виступають

найвпливовішими апостолами Східної і Західної церкви, тому благословляють початок жнив (а відтак забезпечують). На відміну від граматичної форми двоїна «Петро-Павло» не є монолітною ¹, оскільки святий Павло завжди посідає другу позицію, виконуючи функцію смислової прикладки. У цьому разі відчутним є вплив католицизму, де святий Петро з відомих причин є старшим апостолом. В українських фольклорних творах апокрифічного характеру Петро є старшим, оскільки супроводжує Бога і виступає своєрідним упорядником життя на землі (мова йде про народне оповідання «Як Бог з Петром людей парували» ²).

Зважаючи на важливість свята зазначені переваги не є явними, а здатність подвійного посилення пояснює апелювання до святих у лікувальних магічних текстах, що виголошуються в екстремальних ситуаціях: «Божа Матір по морю ходила, чорну рожу сіяла, щоб та рожка не зійшла, щоб у (ім'я) кров не пішла. І ти, Петро, і ти Павло, ходи (однина !) по мори орати, (ім'я) християнську кров замовляти» [1, № 300]. У зазначеному тексті апостоли втілюють подвійну – посилену якість одиничного плугатаря «Петра-Павла», що підтверджується формою однини: «ходи (не «ходіть») по морю орати». Очевидна абсурдність цієї дії свідчить про її апотропейний характер, яку можуть здійснювати лише статусні святи – орання моря ототожнюється з сіянням на воді «чорної» рожі. Характер і образна система тесту замовляння свідчить про його архаїчність, оскільки лікування здійснюється за допомогою завідомо «перевернутої» імітації сакральної дії – орання і засівання ниви. В інших текстах священна двоїна сприймається персоніфіковано: «Ішла Божа Мати кленовим мостом-місточком, золотим хресточком, здибалася з Господом Богом, зі святим Петром-Павлом. Стали її питати: «Куди ідеш Божа Мати?»»; [1, № 185]. Лексичним значенням відповідають обрядові дії. Зокрема на «Петра-Павла» виготовляли жертвну хлібну страву – мандрики, які символізували подвижницьке життя святих.

Практична реалізацією свята «Петра-Павла» є завершення жнив, яке знаменується днем *Іллі Пророка* (20 липня / 2 серпня), пор.: «На Петра колосся, а на Іллю – врожай». У лікувальних текстах підкреслюється тісний

¹ Першість святого Петра зіставляється з першістю інших об'єктів, коли вони розглядаються в контексті культури, як от: права рука позначає творчий принцип, тому «домінує» над лівою.

² «Ідуть вони (Бог і Петро) в жнива; сонце пече їх <...> жито стоїть, як стіна; те жито дівка жне так, що й голови не підніміть. Петро й каже: «Боже, поможи тобі, дівко!» Вона підняла голову, подякувала та й знову жне. Пішли вони на другу ниву, а там під копою в холодку дівка спить, аж хропе. Подивився на неї Бог і святий Петро та й пішли далі. Дивляться: стоїть віз одпряжений, а під возом спить парубок — нап'яв собі холодок з ковдри та й спить. Хотів святий ціпком оперезати, а Бог каже: «Не займай, Петре, ходім!» Пішли вони й зайшли в пшеницю – як ліс стоїть пшениця; парубок жне її, пече його сонце, а він працює й голови не підніміть. Петро й каже: «Боже, поможи тобі, хлопче!» Парубок підняв голову, подякував та й знову жне. Відійшли вони, а Петро й каже до Бога: «Спаруй, Боже, цього парубка та оту дівку, що жито жне, і тих ледацюг спаруй». А Бог відповідає йому: «Старий ти, Петре, та дурний. Як тих ледацюг спарувати, то вони й з голоду помруть; цього парубка треба спарувати з ледачою дівкою». Так воно й буває в світі: як чоловік роботяга, то жінка ледащо; а як жінка моторна, то чоловік вайло» [2, с. 135-136.].

зв'язок святих, які контролюють дотримання ритуальних заборон на подружню близькість під час жнив³: «На польовому току, парубок і з наймичкою качалися, перекочувалися. Прийшли до них троє: Петро, і Павло, і пророк Ілля: “Годі качатися, годі перекочувалися”» [1, № 139].

Крім того, що Ілля Пророк є статусним святим, який керує небесною вологою, він повелитель грому і блискавки (у Біблії – небесною колісницею)⁴. Вважається, що прообразом святого, якому поклонялися давні русичі, є Перун – бог небесного вогню і небесної води. У літописі за Іпатіївським списком є свідчення, що Перуну приносили людські жертви: «У рік 6491 [983] пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх. І вернувся він

Мал. 3. Вибір жертви Перуну шляхом жеребкування. Ілюстрація з Інтернету.

Мал. 4. Ідол Перуна у Києві. Ілюстрація з Інтернету.

до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, – того заріжемо богам». А був варяг один [Тури], – двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, – і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. І був у нього син [Іван], гарний з лиця і душею, і на сього упав жереб по зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянний, і підбурих людей. І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той], що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам». Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя, пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв

³ Схожі аналогії з Петровим постом.

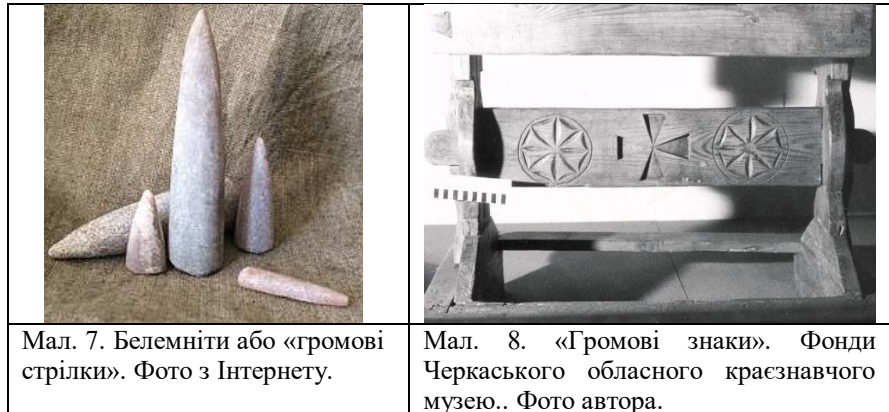
⁴ Ілля від імені Бога проголосив царю Ізраїлю посуху: «Як живий Господь, Бог Ізраїлів, що перед лицем Його я стою, цими роками не буде роси та дощу, але тільки за моїм словом!» (1 Царств 17:1). Після цього почалася посуха, яка тривала три з половиною роки, після чого Ілля зійшов на гору і помолився Богу, в результаті чого почалася злива (1 Царств 18: 38-40). Ілля вознісся на небо живим: «Раптом з'явилася вогняна колісниця з вогненними конями, й Ілля понісся у вихорі на небо, а Єлісей лише встиг вигукнути: “Батьку мій, батьку мій, колісниця Ізраїліва та верхівця її! Та вже не побачу його”» (2 Царств 2:12).

на сінях із сином своїм, вони сказали йому: «Дай сина свого, ми оддамо його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина мого. А ви чому приносите їм жертви?» І зняли вони крик, і підрубали сінні під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили, бо люди були тоді невігласами і поганями» [3, с. 49-50]. Відповідні факти підтверджуються ілюстраціями з ліпопису (мал. 3, 4). Князя Володимира зображено на престолі, оперезаного мечем (знаком верховної влади). Перед ним стоять три юнаки і стіл, на якому розкидано кубики-кості ⁵. На одному з них проглядається чотири крапки, на іншому – п'ять (пор. з доміно). Один з юнаків перебуває найближче до князя і показує йому свій кубик-жереб з шістьма крапками, що позначає його угідність вищим силам [4, с.254]. Вчений датує цю подію дванадцятим липнем 988 р. (за ст. ст.). Ймовірно, що необхідність принесення жертви є «запланованою» і пов'язана з календарними циклами, зокрема з часом збирання урожаю (за н. ст. 20 липня). У цьому контексті по іншому виглядають окремі табу, що можуть мати обрядовий підтекст. Наприклад, українці вважають заборону купатися на Іллю цілком зрозумілою, оскільки «на спині верба виросте», що викликає асоціативні припущення способу жертвоприношення, яке могло здійснюватися шляхом примусового потоплення.

Цікавими видаються декілька фрагментів літопису. Жереб випав також на дівчину, про яку в літописі згадується лише принагідно. Увага літописця прикута до виняткової події, коли варяг Тур відмовився принести в жертву свого сина Івана (ім'я якого зіставляється з казковим героєм, який подорожує до «тридев'ятого» царства Кощія). Ім'я варяга, який потай перейшов до християнської віри, було тотемним, тому він міг належати до жрецької верстви культу Громовика, що був поширеним у скандинавських народів. Зокрема на Півночі Росії, де проживають нащадки варягів, на святого Іллю забивали тура, вигодуваного «усім миром» [4, с. 418]. Відмова жреця від здійснення обрядової відправи стала причиною обурення киян, тому ця подія потрапила до літопису. Ритуальне убивство колишнього жреця і його сина, канонізованих церквою як Феодора й Івана, було здійснене поблизу язичницького капища (мал. 5), де згодом було побудовано Десятинну церкву, назва якої пов'язана з неділею «десятухою», коли відбувались обряди заклинання грози. В зв'язку з цим трагічна загибель Бориса також могла бути спровокована тим самим обрядом: «А по молитві уснув Борис і дав душу в руці Господу Богу іюля 24-го дня» [5, с. 182], оскільки день убивства зіставляється з початком жнив на Київщині. Пор. з орнаментованим посудом із сіл Ромашки та Лепесівки [5], [6] (мал. 6).

⁵ Лат. kubos – «гральна кость» → н-в-н. Kübel «цебер, баддя».

Статусність культу Громовика на землях Русі, де провідним способом господарювання залишалося землеробство, пояснює, чого його іменем клянуться бояри і княжі дружинники, закликаючи Перуна посікти мечами і вразити стрілами порушників мирної угоди⁶. Цілком можливо, що лук і стріли вважалися атрибутами небесного воїна, оскільки блискавка або падіння метеориту візуально нагадують вогняну стрілу, випущену Громовиком із невидимого небесного лука.

Особливо небезпечними є грози у степовій зоні, де блискавка уражає усе, що розташовується вище над травою. У зв'язку з цим у степовій полосі жнива під час грози є небезпечними. Інтенсивність гроз корелюється із сонячною активністю, тому припадає на кінець літа, коли температура повітря є найвищою, що пояснює знаковість образів Перуна, а згодом святого Іллі. Очевидно, що гроза під час жнив є небажаною, оскільки може спричинити довільне загоряння сухого збіжжя або поривами вітру покласти дотолу достиглі колоски жита. Невипадково архаїчні вірування найкраще збереглися на степовій Херсонщині, де до середини ХХ ст. свято Іллі традиційно називали «громовим». Цього дня намагаються не працювати і не полювати, «щоб не розгнівати Іллю», котрий може за це вдарити блискавкою.

Наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. культ Іллі ще був доволі потужним. Зачувши грім, українські селяни вірили, «що це Ілля їде по небу на золотій колісниці». Удосвіта на Іллю жінки лише у спідній сорочці (що свідчить про ритуальних характер цієї дій⁷) виходили на огороди і стискали руками головки капусти, приказуючи: «Святий Ілля, складай головки тугі та білі так, як я» [10]. Після жнив на полі залишали пучок колосся – «Іллі на

⁶ «[А] якщо намислить [хто] із країни Руської розладнати цю дружбу, то [ті], скільки їх прийняло хрещення, хай дістануть відплату од бога вседержителя — осудження їх на погибель і в сей вік, і в будучий, а [ті], скільки їх не охрещено є, хай не мають помочі від бога, ані від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми, і хай посічені будуть мечами своїми, і хай [погинуть] од стріл і од іншого оружжя свого, і хай будуть вони рабами і в сей вік, і в будучий [11].

⁷ Особливість жіночої магії полягає у магічному еротизмі. Більшість таких обрядів спрямовані переважно на відтворення і збереження життя (чарування, оборювання селища), тому виконуються лише у спідньому або у крайніх випадках, оголеними. У такий спосіб відбувається імітації космічного статевого акту народження нового життя.

бороду», що є рудиментами дохристиянського звичаю завивання «велесової бороди».

Грозова активність, яка спостерігається наприкінці липня і першій декаді серпня є причиною виникнення додаткових свят, коли селяни остерігалися працювати у полі. До Громових належать Гаврила Літнього (13 липня / 26 липня), Ганни Тріскучої (26 липня / 7 серпня), Пантелеймона Паликопи чи Палія (28 липня / 9 серпня), коли селяни уникали працювати у полі [12].

Висновок. Традиційні свята Петра-Павла і Іллі Пророка позначають початок і завершення збирання урожаю. Зокрема на Петра і Павла у самий розпал календарного літа здійснювалися перші зажинки ячменю, на Іллю завершували збирання збіжжя. Відповідні закономірності визначають, крім церковного, народний характер свят, внаслідок чого християнські свята переймають семантику архаїчних міфологічних образів, як от близнюків і громовика, яких вшановували наші пращури.

Література:

1. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. URL : <https://readli.net/polesskie-zagovoryi-v-zapisyah-1970-1990-gg/> (дата доступу 13.08.2024).
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Том 2. «Українське видавництво», 1958, с. 135-136. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Voropai_Oleksa/Zvychai_nashoho_narodu_Etnohrafichnyi_narys/ (дата доступу 13.08.2024).
3. Літопис Руський. За Іпатівським списком / пер. з давн. руськ. Л. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1990. 591 с.
4. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. URL : <https://readli.net/chitat-online/?b=110822&pg=1> (дата доступу 07.08.2024).
5. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. URL : https://www.academia.edu/31064861/%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81_%D0%A0%D1%8B%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2_%D0%AF%D0%B7%D1%8B%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%94%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%B9_%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B8_Paganism_of_Ancient_Rus_Pohanstv%C3%AD_na_starod%C3%A1vn%C3%A9_Rusi (дата доступу 12.08.2024).
6. Ромашківський календар. URL : <https://spadok.org.ua/starozhytnosti/kyyivskyy-hlynyanyy-kalendar> (дата доступу 12.08.2024).
7. Слов'янський календар: система літочислення, новоліття. Портал SPADOK.ORG.UA. URL : <https://spadok.org.ua/narodni-zvychayi-i-obryady/slovyanskyy-kalendar> (дата доступу 12.08.2024).
8. Кисіль І. Трансформація давньослов'янської міфології у сучасних

слов'янських мовах. *Матеріали до української етнології*: [зб. наукових праць]. Київ : Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 1995. Вип.1(4). С. 338-340.

9. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. 224 с., іл.

10. Етнографія. URL : <https://ethnography.org.ua/content/den-svyatogo-proroka-illi> (дата доступу 13.08.2024).

11. Літопис Руський. Роки 913-945. URL : <http://litopys.org.ua/litop/lit03.htm> (дата доступу 13.08.2024).

12. Свята літнього календарного циклу українців. URL : <https://we.org.ua/kultura/svyata-litnogo-kalendarnogo-tsyklu-ukrayintsiv/> (дата доступу 13.08.2024).